

ПСИХОЛОГІЧНА СПЕЦИФІКА МАРНОВІРСТВ

Стаття розкриває психологічну специфіку марновірств. Аналізуються визначення поняття «марновірство». Виділено підходи до аналізу марновірств як психічного явища: когнітивний, афективно-мотиваційний, психоаналітичний, біхевіористський, соціально-моральний еволюціоністський, діяльнісний. Марновірства розглядаються як вид соціальних настанов.

Ключові слова: марновірство, марновірність, забобон, надприродне, соціальні настанови.

Незважаючи на розвиток науки і техніки, у свідомості багатьох людей у наш час продовжують жити міфи і марновірства. Пережитки первісної свідомості стають все більшою мірою зброєю соціального впливу. Спостережуване в останні роки зростання містицизму і марновірності є прямим наслідком поглиблення соціально-економічної та духовної кризи в суспільстві, посилення нестабільності, що змушують наших сучасників вдаватися у своєму почутті безсилля і тривоги до захисту надприродних і таємничих сил.

В останні роки зросла прихильність населення до містицизму, і це, на нашу думку, є прямим наслідком деструктивних процесів у державі та нації, що постійно посилюються - розколу в суспільстві за економічною, релігійною, національною та іншими ознаками, втрати основною масою населення стабільного соціально-економічного становища, незахищеності та невпевненості в завтрашньому дні, моральної та духовної деградації. Посилення марновірності може стати серйозною перешкодою до соціальної активності, творчості, здатності діяти самостійно та ініціативно, до успішної соціальної адаптації людини і становленню її творчої позиції.

Марновірство як психічне явище привертало до себе увагу дослідників (М.І. Байдуж, О.В. Владимирський, В.І. Даль, Н.В. Інина, Л.В. Киржанова, В.А. Мезенцев, Р.І. Нудельман, Д.В. Ольшанський, М.В. Савчин, Ю.В. Сасенко, Л.М. Толстой, П.О. Флоренський, К. Хазел, Й. Хейзинга та ін.).

Як наслідок збереження у свідомості багатьох поколінь людей елементів первісних вірувань марновірства мають глибокі історичні корені і носять несистематизований характер. Описані різні види і форми марновірств. *Метою статті* є розкриття психологічної специфіки марновірств.

Звернемося до визначення поняття «марновірство», яке розглядається як будь-яка віра в надприродні явища як забобон, в силу якого те, що відбувається, представляється проявом надприродних сил і передзнаменуванням [8].

Словник В.І. Даля дає визначення марновірства як помилковому, пустому, безглуздому, хибному віруванню у що-небудь; віру в чудесне, надприродне, у ворожбу, гадання, у прикмети, у знамення, віра в причину і наслідок, де ніякого причинного зв'язку не видно [6]. Словник С.І. Ожегова додає до цих визначень таке: "марновірство визначається як віра у що-небудь надприродне, таємниче, у передвістя, у прикмети; забобон, заснований на вірі в що-небудь надприродне" [14]. Оксфордський тлумачний словник, визначає марновірство як надзвичайно довірливе вірування або шанування надприродного [15].

Нескладно помітити, що подібні визначення є атеїстичними за своєю суттю, оскільки відкидають реальність існування надприродного. Вони, з одного боку, досить точно передають сутність марновірств як «помилкової віри», з іншого - вони легко дозволяють оголосити марновірством, наприклад християнство, іслам чи іудаїзм. Адже християни, мусульмани і іудеї вірять у надприродне, в можливість чуда, у той час як, наприклад, для атеїста і пантеїста все, що відбувається у світі природне і нічого надприродного немає.

Іншу точку зору пропонує словник психолога-практика, згідно з яким марновірство – це забобон, який полягає в тому, що індивід приймає за реальність невідомі сили, здатні провіщати події і навіть впливати на них. Марновірство містить допущення, часто неусвідомлене, що від цих сил можна знайти захист або вступити з ними в компроміс. Тому марновірство, як правило, проявляє себе на поведінковому рівневі в скорочених обрядових формах: носінні талісманів, татуюванні, магічних жестах та ін. [20].

Перейдемо до аналізу явища марновірства. Можна стверджувати, що марновірство є продуктом міфологічного мислення, яке протиставляється більшостю авторів понятійному, або логічному мисленню. Відштовхуючись від ствердження Є.М. Мелетинського [13], який вважає, що в масовій свідомості поряд з науковим знанням може зберігатися міфологічне мислення, можна говорити про те, що у окремої людини незалежно одне від одного можуть існувати два види мислення – міфологічне (як безпосереднє джерело марновірств) і логічне (наукове, раціональне, понятійне). При цьому спрямовані вони на пізнання та перетворення різних сторін дійсності: міфологічне – на все, що пов'язане з повсякденними, життєвими ситуаціями, обставленими культурними обрядами та звичаями; а логічне – на те, що залишається в межах того, що вивчається в школі та виші. В тих ситуаціях, які стимулюють індивіда використовувати спеціальні професійні знання, або в ситуаціях, для яких невідомі магічні рецепти та інтерпретації, віддається перевага раціональним діям. Розум і віра не суперечать один одному в тому сенсі, що застосовуються вони в різних видах діяльності, а не в одній і тій же області. Міфологічним мисленням люди користуються, коли вирішують конкретні життєвські проблеми, а до послуг логічного вдаються, коли необхідно вирішувати абстрактні теоретичні проблеми.

Можна виділити ряд підходів до аналізу марновірств як психічного явища. В якості критерію виділення підходу Ю.В. Саєнко пропонує розглядати акцентування одного з компонентів марновірства як настанови – когнітивного, афективно-мотиваційного або поведінкового [18].

Когнітивний підхід. Дослідники, які вивчають когнітивний аспект марновірства, розглядають його як продукт міфологічного мислення. Вони аналізують марновірства в першу чергу як уявлення, як механізм розуміння неясного і невідомого, таємничого; заміщення дефіциту об'єктивних знань, узагальнюючих істотні зв'язки явищ.

За словами П.П. Блонського, марновірства грають величезну роль в «первісної науці», будучи увічненням якогось прецеденту назавжди і дозволяючи прогнозувати майбутнє [2]. Тобто, марновірства можна вважати елементарними засобами пам'яті та уяви. П.Я. Гальперін вказував на таку функцію марновірств як класифікація і узагальнення вражень від навколишнього світу, проте зауважував, що відбувається це на основі наочних, таких, що безпосередньо сприймаються, і ситуаційно пов'язаних ознак, в результаті чого істотні властивості предметів залишаються зрозумілими неправильно. В марновірствах суб'єкт погано відокремлює свої уявлення від об'єкта, який їх викликав [4].

Аналізуючи точку зору К. Леві-Строса, можна побачити, що він дотримувався позиції, згідно з якою первісні класифікації, хоча і засновані на подібностях і відмінностях, що чуттєво сприймаються, служать упорядкуванню та організації зовнішнього світу, подоланню хаосу [10]. Подібною є точка зору І.Р. Габдулліна, який дотримується думки про те, що марновірства виконують роль попередніх апріорних суджень: людина, що живе повсякденними турботами, дотримується практичного мислення, розділяючи предмети на класи за грубими (а не суттєвим) ознаками, і не розмірковуючи, оскільки незнання в якомусь питанні заважає їй бути ефективною. Забобон, на думку автора, є понадузагальною і понадкатегоричною характеристикою, виявляючись не тільки в пізнавальному акті, а й висловлюючи емоційне переживання, яке пригнічує раціональну аргументацію. У такому контексті поняття забобону є близьким до поняття марновірства, оскільки забобони уособлюють неповноцінне знання, омани, ілюзії [3].

Марновірства ґрунтуються на вірі в чудесне, надприродне, яка виникає від нестачі знань. Як надприродне сприймається все, що виходить за межі повсякденного досвіду і не вкладається у звичні уявлення. В.А. Мезенцев називає марновірства «ворогами розуму». Оскільки марновірства є поширеним елементом повсякденного, вони є елементом і суспільної свідомості. Свідомість марновірної людини, за В.А. Мезенцевим, пронизана містичними уявленнями і тому утрудняє марновіру розуміння сутності явищ природи і суспільства - адже містичність свідомості веде до інтелектуальної обмеженості і легковір'я. Автор наголошує на близькості марновірного і релігійного поглядів на світ [12].

Говорячи про пізнавальні можливості марновірств, слід послатися на думку І. Дзялошинського, котрий вважає, що марновірства несумісні з критичністю, сумнівами, дискусійністю. Марновірства вбирають в себе навіть наукові знання, але тільки в готовому вигляді, не відображаючи ні механізмів виникнення цих знань, ні меж їх застосування. У марновірствах також не відображається система, ієрархія наукових знань, тобто відношення одного знання з іншим. Марновірства - це система сприйняття і опису світу, що має характер морального реалізму - світ розуміється як однозначне протиставлення добрих і злих сил [7].

Варто додати, що марновірства реалізують потребу індивіда у владі над іншими людьми і контролі над предметами зовнішнього світу, а також над самим собою в оволодінні живими і неживими об'єктами. Оволодіння відбувається через пізнання (неповноцінне і недостовірне) і подолання страху перед невідомим. Отже, можна сказати, що марновірства – це знання, вузько застосовні до низки обмежених сфер. Це негнучкі знання, які насилу або взагалі не змінюються, які насилу або взагалі не переносяться в інші ситуації. Це знання, обмежені застосуванням в повсякденній, побутовій діяльності, не пов'язані з розумовою працею. Марновірства можна розглядати як форму психічного відображення навколишнього і внутрішнього світу, що не потребує логічних доказів і задовольняється будь-яким запропонованим рішенням у відповідь на виникаючу пізнавальну потребу. Марновірства дозволяють здійснювати пізнання у спрощеній, наочній формі без опори на абстрактні наукові поняття.

Іншим підходом до розуміння марновірств можна вважати *афективно-мотиваційний підхід*, з позиції якого марновірства розглядаються як афективно насичене психічне явище, яке виконує функцію захисту емоційної сфери. Цей підхід також був закладений Л. Леві-Брюлем, який вважав, що колективні уявлення, які є продуктом містичного мислення, не зводяться до сучасних ідей і понять, а являють собою складне пізнавально-емоційно-моторне явище [9]. Автор підкреслював емоційний характер колективних уявлень і розглядав страх, надію, жах і відповідні їм потреби в якості найважливіших елементів колективних уявлень.

На думку інших авторів, на відміну від релігії, яка має дві функції – моральну та психотерапевтичну, марновірства виконують тільки другу: давати надію на безсмертя, позбавляти від страху смерті, надавати впевненість в своєму існуванні, заспокоювати, особливо в складних, ризикованих ситуаціях. Почуття безсилля перед таємничим і непізнаним змушує людину ігнорувати протиріччя безпосереднього досвіду і зв'язувати між собою явища, насправді не пов'язані ніякими відносинами, тобто мислити дологічно. При цьому та сама людина мислить раціонально в ситуаціях, коли вона сита, здорова, весела, оскільки немає причин для звернення до захисту і заступництва надприродних сил [1].

І. Ялом вважає забобони (стійкі помилкові переконання) універсальними віруваннями, які різною мірою усвідомленості притаманні кожній людині. Функція магічних вірувань полягає, в першу чергу, в захисті індивіда від страху старіння і смерті, від страху перед реальністю. Ілюзорні вірування послаблюють

чутливість до болю існування: втрат, горя, самотності, нерозділеного кохання, депресії, відсутності сенсу життя, неминучості смерті. Міфи, в тому числі релігійні, є механізмами заперечення реальності смерті. І хоча магичні вірування є спокусливими, підбадьорливими і заспокійливими, тим не менше вони послаблюють дух людини, не дозволяючи йому пізнати свій внутрішній світ, свої почуття, думки і бажання [23].

З ірраціональним поглядом на світ, на думку цього автора, також тісно пов'язаний страх перед свободою і відповідальністю. Свобода нерозривно поєднана з тривогою, тому що вимагає, щоб людина сама відповідала за свої рішення, вчинки, труднощі, а також, щоб вона прикладала вольові зусилля для зміни свого життя. Відповідальність означає авторство свого життєвого задуму. Люди ж зазвичай чинять опір прийняттю відповідальності та усвідомленню себе як творця своїх проблем і життєвих труднощів [23].

Як афективне явище марновірства відображають ступінь задоволеності або незадоволеності актуальних для людини потреб. Ю.В. Сасенко наводить дані аналізу народних марновірств, який показав, що потреби, які в них відбиваються, в основному носять матеріальний і природний характер: потреби у виживанні (здоров'я, ситість, продовження роду), в достатку, в безпеці (захист від гроз, пожеж, повеней, граду та інших стихійних лих, падежу худоби, хвороб, епідемії, утоплення; від мерців) [19].

Дотримуючись теорії А. Маслоу, можна сказати, що марновірства як стереотипні, звичні способи вирішення проблем дозволяють людині справлятися зі своїм страхом перед невідомістю та невизначеністю і таким чином сприяють її адаптації до статичних і повторюваних явищ. При цьому марновірства перешкоджають перетворенню і розвитку навколишнього світу, креативності та винахідливості. В результаті марновірства як афективне явище заважають реалізації пізнавальних і творчих можливостей індивіда, одночасно забезпечуючи йому безпеку, захист, звичність; творче мислення звільняє людину від тривоги перед невідомим, від впливу минулого, звичаїв і умовностей [11].

Відповідно до афективно-мотиваційного аспекту вивчення марновірств, можна стверджувати, що вони звільняють людину від страху перед незвіданим, народжують «впевненість в завтрашньому дні». Відсутність відповідної впевненості в кризових ситуаціях підсилює потребу індивіда керуватися у своєму повсякденному житті встановленими віковими традиціями та ритуалами, до числа яких можуть бути віднесені і марновірства. В основі марновірних уявлень лежать різноманітні страхи, часто ірраціональні, незрозумілі; марновірною ж поведінкою людини рухає бажання позбавитися від афективних переживань, що тягнуть над ним. Слідуючи прикметам, людина прагне захистити свою самосвідомість і емоційну сферу від почуттів, що викликають дискомфорт. Більшість авторів сходиться на думці про те, що марновірства дають людині, яка відчуває страх або тривогу, відчуття безпеки і захищеності, заповнюють нереалізовані потреби.

Тісно примикає до вищезазначеного *психоаналітичний підхід* – представники психоаналізу і неопсихоаналізу також акцентують емоційний і потребнісний бік марновірств, розглядаючи їх як проекцію індивіда своїх бажань і афектів на надприродні сили. З. Фрейд вважав марновірство результатом проекції, тобто перенесення людиною зовні неусвідомлюваних мотивів своєї поведінки. Неявно відчуваючи внутрішню обумовленість своїх вчинків, але не знаходячи їм задовільного пояснення, марновірна людина, подібно до параноїка, починає поміщати джерело марновірств у зовнішній світ.

Згідно психоаналітичної гіпотези, марновірства - продукт нашого підсвідомого чи несвідомого. Пригнічене підсвідоме не може вийти на світло свідомості і «переноситься», «проектується» на щось інше - наприклад, перетворюється в передчуття чиєїсь смерті і т. п. Коли це передчуття за випадковим збігом реалізується, людина знаходить переконаність в ефективності своїх передчуттів або - якщо вона підсвідомо чогось бажала - бажань. У своїй книзі «Психопатології повсякденного життя» З. Фрейд показав відмінність між марновірною і немарновірною людиною: марновірна не підозрює про мотивуванні своїх власних випадкових дій і вірить в «психічні випадковості» (які З. Фрейд заперечує), приписує випадку вираз чогось зовнішнього, прихованого від неї, немарновірна ж шукає мотивування всередині себе; марновірна пояснює випадок подіями, немарновірна - своїми думками. Спільне в першій і другій - прагнення не бачити у випадку просто випадковість, а намагатися пояснити його. Автор припускає, що однією з психологічних причин марновірства є «свідоме незнання і несвідоме знання мотивування психічних випадковостей». Завдяки зміщенню марновірна людина - через неусвідомлення наявності цього мотивування - переносить його у зовнішній світ. Цим механізмом він пояснював значну частку міфологічного світогляду, що тягнеться, на його думку, навіть і на новітні релігії [21].

К. Юнг вважав, що набір символів у всіх людей і народів однаковий, і на цій підставі постулював існування загальнолюдського «колективного несвідомого». Воно складається із спільного всім людям і сформулювалося ще в первісні часи набору «автономних психічних комплексів» - так званих «архетипів». Існування цих архетипів проявляється, зокрема, в існуванні подібних, однакових для всіх людей марновірств. Конкретний аналіз, який доводить саме таке походження марновірств, К. Юнг здійснив на прикладі одного з них - віри в духів. Свою статтю «Про психічну основу віри в духів» він починає з твердження, що зайвий раціоналізм сучасного життя не дає виходу певним важливим властивостям людської природи, в силу чого ці пригнічені спонукання можуть проявитися несподівано і вибухоподібно. Таким проявом, на його думку, є нинішній йому сплеск віри в духів. Існує древній архетип «примари», або «духу», що склався ще в первісні часи, коли дикуни сприймали світ в єдності матеріального і спиритуального початків і наділяли навколишні предмети і явища самостійною «душею». [22].

З. Фрейд і К. Юнг поділяли однакове переконання, що марновірства глибоко вкорінені в людській підсвідомості і тісно пов'язані з глибинними емоціями; саме тому вони і не піддаються раціональному усуненню. У цьому питанні психоаналіз З. Фрейда і «аналітична психологія» К. Юнга стоять як би на одному полюсі трактування марновірств. К. Юнг також вважав, що марновірства можуть грати позитивну суспільну роль як психологічний засіб виживання в стресових ситуаціях. Але цим їх соціальна роль далеко не вичерпується. Марновірство (в широкому сенсі слова) може виявитися засобом відновлення втраченої соціальної гармонії. У певному сенсі слова індивідуальні марновірства є таким же засобом відновлення втраченої психологічної гармонії для окремої особистості.

Отже, згідно психоаналітичному підходу в цілому, марновірства заміщають відсутні знання і поповнюють нереалізовані потреби з опорою на обставинну і об'єктну атрибуцію.

Згідно з *біхевіористським підходом*, марновірства є розгорнутою або редуційованою поведінкою. Біхевіористи розглядають марновірства як природний наслідок нездатності зрозуміти існування (відсутність) причинно-наслідкових зв'язків між власною поведінкою і наступними подіями в світі [20]. Марновірна поведінка - поведінка, яка виникає і підтримується в результаті випадкового підкріплення, яке фактично з ним не узгоджується.

Відповідно до *соціально-морального підходу*, марновірства можуть вважатися регулятором суспільних відносин, поведінки в групі, носієм моралі. З точки зору Є.А. Грушко і Ю.М. Медведєва [5], марновірства - це концентрований досвід спілкування з природою попередніх поколінь, який визначає умови виживання. Марновірства обожують навколишній світ і одночасно табують його. Дані автори розглядають відродження марновірств як повернення до народної мудрості й культури, як подальший розвиток національної ідеї. Вони вважають марновірства не просто вираженням чудесного і чарівного, а й життєво необхідного, оскільки ті допомагають уберегтися від життєвих і моральних бід. У марновірствах магічними властивостями, одухотворенністю і персоніфікованими властивостями наділяється все навколишнє індивіда - природні явища і предмети, створені руками людини. Марновірства регулюють поведінку людей за допомогою персоніфікації соціальних і моральних норм. У них заохочується соціально корисна поведінка і якості характеру - працьовитість, доброзичливість, безконфліктність, слухняність. Практично кожна дія марновірної людини супроводжується молитвами, замовляннями, ритуалами, застосуванням оберегів і амулетів. Марновірства також табують різні види діяльності в тій чи іншій мірі. Проте в міркуваннях названих авторів виявляється протиріччя: так, марновірства транслюють зразки не тільки соціально схвалюємої поведінки, але також і засуджуваних знань і умінь, наприклад, уміння наводити порчу.

Таким чином, марновірства регулюють моральні аспекти поведінки, здійснюваної в діяльності спілкування, спрямованої на інших людей, і ділові аспекти поведінки, здійснюваної у трудовій діяльності, спрямованої на предмети, створені людиною, і нерукотворні об'єкти природи.

В рамках *еволюціоністського підходу* марновірства осмислюються як пережиток релігійних традицій, що існували в первісній і давній культурах; як поведінка, яка раніше мала сенс, але потім його втратила. Так, з точки зору Б.Ф. Поршнева, марновірства як прояви доісторичної свідомості, є продуктом несвободи, властиві родоплемінним традиціям і звичаям, і протистоять розуму людини [16]. Спочатку в момент їх виникнення в марновірствах був укладений якийсь сенс, який, можливо, має ситуативний характер, але безпідставно узагальнений. Згодом, передаючись від покоління до покоління, це повір'я все більше втрачало свій сенс, тобто зв'язок з ситуацією, яка його породила.

Діяльнісний підхід до розгляду марновірств запропоновано Ю.В. Сасенком, котрий синтезує існуючі підходи, знімає протиріччя, які існують між ними і пропонує розуміти марновірства як діяльність. Марновірно-ритуальна діяльність є діяльністю, заснованою на вірі в надприродні, таємничі сили і прикмети; яка передбачає суб'єктивне приписування причинно-наслідкової залежності об'єктивно не пов'язаним явищам; спрямована на вчинення захисно-ритуальних дій. В марновірно-ритуальній діяльності можна виділити наступну структуру. Метою марновірно-ритуальної діяльності є набуття впевненості в собі, запобігання небажаних подій. Результатом діяльності, відповідно, є досягнення мети. Мотиви марновірно-ритуальної діяльності - це потреби, виходячи з яких люди наслідують прикмети. Це потреби в захисті і безпеці, емоційній стабільності, в тому, щоб бути впевненим у собі, не відчувати страху. Засобами цієї діяльності є ритуали, захисні дії. Предмет марновірно-ритуальної діяльності - це предмети і явища навколишньої дійсності, що підлягають зміні, а також внутрішні процеси, думки, почуття [17].

Ю.В. Сасенко пропонує аналізувати марновірства як окремий випадок соціальних настанов, тобто марновірне уявлення є настановою на сприйняття і розуміння людей, предметів і явищ навколишнього світу. Розглядаючи марновірство в якості настанови, автор виділив в ній когнітивний, афективно-мотиваційний та поведінковий компоненти.

Когнітивним компонентом марновірства є пізнавальні процеси - сприйняття, пам'ять, мислення, уява, які покликані впізнати і категоризувати незнайомі події і людей, а також забезпечити передбачення можливих наслідків зустрічі з ними і на їх основі вибудувати стратегію власної поведінки по відношенню до них. Ці пізнавальні процеси набувають особливого значення, якщо розпізнані явища розцінюються як потенційно небезпечні.

Афективно-мотиваційний компонент представлений емоційними станами та процесами, пережитими з приводу потенційно небезпечних або бажаних явищ, що відображають актуальні потреби людини, з приводу

реалізованих прикмет - страхом, тривогою, гнівом, хвилюванням, а рідше радістю, здивуванням, захватом, інтересом.

Поведінковий компонент марновірств означає вчинення ритуальних символічних дій (заклинань, молитов, замовлянь, наговорів), покликаних захистити і оберігти марновірну людину при появі сигналів загрози - передракаючих біду прикмет, викликати бажану подію або запобігти небажаній. Поведінковий аспект марновірств означає реалізацію марновірних думок і почуттів у практичній діяльності та діяльності спілкування, регуляцію поведінки за допомогою соціальних норм і моралі. Зараз цінність марновірств як механізму поширення та зміцнення моральних норм в значній мірі втрачена, тому що поведінка, яка відповідає традиціям і звичаям, в даний час є досить розмитою [18].

Психологічний аналіз марновірства поглибив і розширив знання про сутність цього явища. Виділено підходи до аналізу марновірств як психічного явища. Марновірства розглядаються як окремий випадок соціальних настанов.

Виконане дослідження не охоплює усіх аспектів проблеми. Перспективи подальших досліджень полягають у з'ясуванні особливостей і рівнів прояву марновірств, а також вивченні марновірності як властивості особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев А.Ю. Бог умер [Электронный ресурс] / А.Ю. Андреев. – Режим доступа: http://home.perm.ru/~strannik/st_txt_all_01.html.
2. Блонский П.П. Память и мышление [Текст] / П.П. Блонский. – СПб.: Питер, 2001. – 288 с.
3. Габдуллин И.Р. Явление предрассудка: гносеологические корни и социальные детерминанты / И.Р. Габдуллин // Credo. – 1997. – №5. – С. 11-20.
4. Гальперин П.Я. Лекции по психологии / П.Я. Гальперин. – М.: Высшая школа, 2002. – 400 с.
5. Грушко Е.А. Энциклопедия русских суеверий / Е.А. Грушко, Ю.М. Медведев. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 558 с.
6. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т. Т. 4: С – V / В.И. Даль. – М.: Цитадель. 1998. – 1619 с.
7. Дзялошинский И. Российский журналист в посттоталитарную эпоху. Некоторые особенности личности и профессии [Электронный ресурс] / И. Дзялошинский. – Режим доступа: <http://www.dzyalosh.ru/01-comm/books/russ-jornal/p-bib-russ-jorn.html>.
8. Исторический словарь. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://enc-dic.com/history/Sueverie-37611.html>.
9. Леви-Брюль Л. Первобытное мышление [Текст] / Л. Леви-Брюль // Хрестоматия по общей психологии. Психология мышления / Под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В. В. Петухова. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1981. – 400 с.
10. Леви-Строс К. Первобытное мышление / К. Леви-Строс; [пер., вступ. ст., примеч. А. Островского]. – М.: ТЕРРА-Книжный клуб; Республика, 1999. – 392 с.
11. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Питер, 2003. – 392 с.
12. Мезенцев В.А. О суевериях – всерьез / В.А. Мезенцев. – М.: Советская Россия, 1989. – 240 с.
13. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа / Е.М. Мелетинский. – М.: Наука, 1976. – 407 с.
14. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова. – М.: Азбувник, 1999. – 944 с.
15. Оксфордский толковый словарь по психологии [Электронный ресурс] / Под ред. А. Ребера. – М., 2002. – Режим доступа: <http://vocabulary.ru/dictionary/487/word/sueverie>.
16. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории / Б.Ф. Поршнев. – М.: Мысль, 1974. – 487 с.
17. Саенко Ю.В. Причины и условия суеверности [Электронный ресурс] / Ю.В. Саенко. – Режим доступа: <http://svb.net.ru/articles.php?id=35>.
18. Саенко Ю.В. Психологические аспекты изучения суеверий / Ю.В. Саенко // Вопросы психологии. – 2006. – №6. – С. 85-96.
19. Саенко Ю.В. Психологические аспекты суеверий и суеверности / Ю.В. Саенко // Известия высших учебных заведений. Сев.-Кав. регион. Общ. науки. Приложение. – 2005. – №6. – С. 86-95.
20. Словарь психолога-практика / Сост. С.Ю. Головин. – 2-е изд., перераб. и доп. – Мн.: Харвест; М.: АСТ, 2001. – 976 с.
21. Фрейд З. Психопатология обыденной жизни [Электронный ресурс] / З. Фрейд. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/freyd/psih12.php.
22. Юнг К. О психической основе веры в духов / К. Юнг // Структура и динамика психического / К. Юнг; [пер. с англ.]. – М.: Когито-Центр, 2008. – 478 с.
23. Ялом И. Лечение от любви и другие психотерапевтические новеллы / И. Ялом. – М.: Независимая фирма «Класс», 2005. – 288 с.

Подано до редакції 03.09.12
